

Семенчук С.О.

Здобувач кафедри Історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Заступник директора Фінансово-економічного коледжу Хмельницького економічного університету.

Символічні знаки на язичницьких пам'ятках першої половини I тис. н.е. лівого берега Середнього Подністров'я

В статті автор дає характеристику різноманітним символічним знакам які зображені на язичницьких пам'ятках лівобережжя Середнього Подністров'я в зазначений період.

Ключові слова: скульптура, атрибут, культ, символ.

Географічне положення Подністров'я обумовило його роль в етнокультурній історії як однієї з активних контактних зон Східної Європи. Це був своєрідний коридор яким рухалися давні племена з півдня на північ і з півночі на південь, і до якого прямували також східні та західні народи. Часті зміни культур, незавершеність етнічних процесів є характерними рисами культурного розвитку регіону.

З іншого боку, близьке сусідство, іноді «черезсмульне» проживання, створювали умови для тісних контактів, взаємопроникнення і взаємовпливів культурних традицій, асиміляції та інтеграції різних суспільств [8, с. 211].

Духовна культура Середнього Подністров'я першої половини I тис. н.е. була невід'ємною складовою життя і світогляду населення України-Русі, а також мала певні регіональні особливості, притаманні як для Галицької Русі, так і для Пониззя в Середньому Подністров'ї.

Актуальність дослідження язичницьких пам'яток які являються невід'ємним чинником духовної культури населення зазначеної території не втрачає актуальності серед кола сучасних дослідників, тому що є не достатньо вивченою і систематизованою.

Публікація язичницьких культових споруд вказаного періоду, безперечно, сприятиме поступовій ліквідації білих плям у знаннях з історії вивчення цього питання. Серед кола дослідників які в своїх працях репрезентують тематику язичницьких пам'яток регіону найперше згадаємо: І.С. Винокура, І.П. Русанову, Б.О. Тимощука, Р.В. Забашту, Д.Н. Козака, Л.П. Михайлину, С.В. Пивоварова, в дослідженнях яких подано характеристику та визначено місце антропоморфних скульптур в історії України. В другій половині ХХ ст. надійшли нові дані, які доповнюють історію язичництва лівобережжя Середнього Подністров'я.

Найвищий рівень духовної ієрархії, як і в інших язичницьких пантеонах, у слов'ян творили боги, які відповідали за найбільш важливі сфери життєдіяльності давнього суспільства: господарську, військову, ритуальну, володарсько-розподільчу і т.п. У всіх складних ситуаціях слов'яни-язичники звертались з проханням про допомогу саме до богів.

Ідолоподібні стовпи в архаїчних культурах позначають наявність у міфічному просторі абсолютного центру. Центр світу, світова вісь – “пуп землі” – слугував точкою відліку в системі цінностей первісної людини. У наближенні до нього людина відчувала свій кровний зв'язок

із сім'єю, родом, богами, досягала почуття ідентичності колективному цілому.

Так у 1951 р. експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Брайчевського провела археологічні дослідження в с. Іванківці Новоушицького району. Тут виявлено три антропоморфні язичницькі скульптури. Перша скульптура являє собою чотириохгранный стовп із місцевого каменю-вапняку висотою 1,8 м та об'ємом $0,4 \times 0,4 \text{ м}^2$ [9, арк. 4-5].

Людські обличчя, які дивляться на всі чотири сторони – символ оберігаючий від зла, що знаходиться зі всіх сторін. Всі ці чотири напрями, які колись могли означати і географічні координати: з півночі та півдня, із заходу на схід. Оскільки носителями зла вважались злі вітри, то географічне поняття повністю має право на існування. Вихід зла розцінювався не лише у ставленні до особистості (позаду, попереду), а й до природи в цілому – за сторонами світу або, висловлюючись науковими термінами, за географічними координатами. Давньоруському прикладному мистецтву відомо багато прикладів хрестоподібного розташування заклиналих знаків, яким, безсумнівно надавалося значення безпосереднього спрямування антитези зла. Напевно, таке значення було закладено давніми слов'янами і у іванковецького чотириохликого ідола, який оберігав село із чотирьох сторін [11, с. 34]. Хрест – один із найдавніших заклиналих знаків; культовий предмет; знак Сонця і вогню. Основним символом давніх українців був так званий орійський хрест – хрест із чотирма променями і колом посередині. Він є відображенням пов'язаних із Сонцем головних географічних координат: південь, північ, схід, захід. Разом вони складають певну цілісність – «всі чотири сторони». Хрест – це й символ вічного життя. Вертикаль орійського хреста означала батьківське начало, горизонталь – материнське, а сам хрест з колом-

Сонцем утворював третю силу – синівську. Хрест оберігав від темних сил. Хресне знамення має також охоронне значення. 29 березня відзначали день Хрестопоклоніння. У давнину натільний оберіг у вигляді хрестика називали хрещик [5, с. 567-568].

В науковому колі побутує думка, що ця скульптура увібрала в себе верховне божество Роду, уособленням якого вважають збруцького ідола, хоча така версія не підтверджена, однак припущення, на думку Б.О. Рибаківа має право на існування. [10, с. 131-132].

Другий ідол знаходився на захід від місцезнаходження першої скульптури. Він являє собою чотирьохгранний плоский кам'яний стовп, який зображав тіло людини зі скульптурним, об'ємним віддзеркаленням людської голови. Загальна композиція витвору нагадує давньогрецькі герми. Розміри скульптури: довжина 2,35 м, ширина 0,52 м, товщина 0,38 м, довжина голови 0,48 м, ширина обличчя по лінії носа 0,27 м. Виконання цієї скульптури вирізняється великою ретельністю. Досить чітко передані борода, вуса, очі, ніс (відбитий зовсім недавно), рот. На фронтальній частині ідола видно зображення рук, складених на грудях та меча, якого утримує права рука наскіс через увесь тулуб.

Руки в замовляннях – це інструмент магічної жестикуляції. Найпоширеніші жести: триматися за руки – магічний контакт, знак любові; передавати щось із рук до рук – контакт через предмет-посередник, передання магічних сил. В обрядах багатьох народів рука є заступником людини. Вислів «рука Божа» – символ небесної дії, сакральної влади, присутності божества.

Рот – символ мовлення, слова як першоджерела життєстверджуючої або ж поглинаючої сили; межа внутрішнього і зовнішнього світів. У середньовіччі на іконах часто зображали пащі драконів або великих риб, що відкривали доступ до підземного царства.

Закритий рот є символом мовчання, таємниці («рот на замку»). Образ людини з відкритим ротом – це символ неухважності, незібраності або надзвичайного захоплення, здивування [5, с. 447].

Борода – у народній традиції ознака мужності, втілення життєвої сили, росту, плодючості. Борода – атрибут різних персонажів, об'єкт деяких ритуальних актів, а також предмет-медіатор, за допомогою якого здійснюють магічний вплив. Здебільшого борода – атрибут Бога, рідше – сатани, чорта, (особливо в іконографії; у народному мистецтві).

Меч у міфології наділений специфічною символікою, яка зводиться переважно до протиставлення «життя-смерть». Меч символізує вищу справедливість, у міфах він зближується з одним із найбільш значних символів – хрестом. Меч – також символ єдності, союзу (посвячення у лицарське братство в середні віки). Меч ототожнювався з блискавкою – символом бога-громовержця [5, с. 39-298]. Зображення ніг відсутнє, але, вірогідно, нижня частина скульптури відбита. При косому освітленні, в нижній частині правого боку помітні якісь подряпини або насічки у вигляді тризубів; це, очевидно, на думку дослідників, «знаки Рюриковичів» [9, арк. 6-7].

На території Хмельницької області у 1963 р. в с. Ставчани Новоушицького району подільським археологом І. Винокуром та директором Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника Г. Хотюном відкрито язичницьке святилище [1, с. 42]. Під час археологічних досліджень тут було відкрито кам'яну антропоморфну стелу. Це – одноликий ідол, його розміри: висота 1,9 м, ширина основи 0,52 м, товщина 0,28 м. Він нагадує собою фігуру бородатого чоловіка з головним убором конічної форми, який тримає в руках ріг. Волосся підстрижене на рівні потилиці, виглядає з-під шапки. З тильної сторони досить добре модельовані спина та плечі. У нижній частині тулуба вибито зображення коня [4, с. 210].

Ріг – символ достатку. У міфології та фольклорі багатьох народів коза (козел) виступає символом родючості і життєвої сили.

Волячий ріг – символ продовження роду. Священний козячий ріг, увіковічений лоссельським рельєфом, можна вважати родоначальником безконечного ряду ритуальних “рогів достатку” всіх часів і народів. Роги турів на скіфських надгробках у слов’янських язичницьких богів, роги турів із кургану “Чорної Могили” і роги-ритони на сучасному грузинському весіллі, – все це ланки одного тисячолітнього ланцюга.

Роги – дуже поширений сюжет у трипільській образотворчості. Про це свідчать численні роги-наліпи на посуді, ручках ложок і черпаків у вигляді рогів [5, с. 419-421]. Зображення коня, вибите на тильній стороні ставчанської скульптури, на думку І.С. Винокура символізувало могутність божества [1, с. 43].

Поруч з ідолом на відстані 0,15 м було знайдено ще одну кам’яну стелу конічної форми, яка також виготовлена із дністровського вапняку. На лицьовій стороні у верхній частині вибите коло діаметром 0,24 м. Це, на думку дослідників, солярний знак.

Солярний культ – поклоніння Сонцю, одна з давніх форм релігії. На сакралізацію Сонця істотно вплинули розвиток землеробства, залежність праці селянина від природних стихій. Культ Сонця особливо помітний в обрядах, пов’язаних з чотирма важливими явищами року – осіннім і весняним рівноденням, зимовим і літнім сонцестоянням. У ці дні палили багаття, немов єднаючись із сонячним теплом, пекли млинці (короваї), що символізували Сонце [5, с. 494-495].

Дещо уособлено знаходиться язичницька пам’ятка у с. Міжгір’я Борщівського району Тернопільської області. На південно-західній околиці села, на корінній терасі лівого берега р. Серет, розташовані дві печери, а перед ними – великий жертвний камінь, що лежить на трьох

кам'яних опорах. Плита має рівну поверхню й підтесана. В плані вона не зовсім правильної форми. Довжина плити 4,6 м, ширина – 2,5 м. На одному кінці плити видовбана канавка з ухилом, а від неї – ще дві, які переходять у вибитий заглибленням добре збережений хрест. Хрестовидне заглиблення 0,72x0,80 м. Товщина всієї жертвовної плити 0,7-0,8 м [3, с. 39]. Товщина заглиблення хреста 12,5-13 см. Старожили говорять про міжгірську пам'ятку саме як про плиту для жертвувань. Рельєфне хрестовидне заглиблення могло символізувати ідею вогню, як це широко відомо у давніх язичницьких релігіях [2, с. 115]. Плоска і значна за площею поверхня плити з канавками-проточками могла слугувати місцем принесення жертв частин або цілих тіл вбитих тварин [3, с. 40].

На карті Поділля, створеній Ю. Сіцинським, біля с. Пижівка Новоушицького району значився ідол. Його пошуки затягнулися аж до 1999 р. Здійснюючи чергове обстеження, автор повідомлення виявив ідола за 3 км на південний схід від села у напрямку колишнього с. Лоївець, в урочищі Пижівська Дубина місцеві жителі називають його «бабою».

Скульптура виготовлена із Дністровського вапняку. Голова скульптури відбита нещодавно, про що свідчить свіжа структура каменю на зломі. Висота наземної частини 3,48 м. Ширина її основи 0,47 м товщина 0,17 м. У верхній частині тулуба статуї простежується розширення у вигляді плечей. На лицевій стороні верхньої частини скульптури архаїчний художник показує силуетне зображення ромба на відстані 0,2 м, нижче чітко видно також зображення ромба, але значно меншого за розмірами та досить правильної геометричної форми. У верхній лівій частині скульптури простежується заглиблення у вигляді півкруга, інша половина якого обривається лівою бічною стороною прямокутної скульптури. На відстані 0,8 м від злому голови статуї на

правій фронтальній її частині вибите заглиблення-паз довжиною 0,3 м. Зображення ніг відсутнє, в нижній частині скульптура звужується до 0,31x0,20 м [12, с. 98-99].

Форми стели говорять про те, що майстер лише наближено відтворив натуральні пропорції стоячої людської фігури. Плечовий пояс – єдина частина скульптури, що зберегла антропоморфні риси, які чітко фіксуються плавним перехідним вигином плеча від прямокутного в перерізі тулуба до місця відбитої голови. Крім того, видно свіжий злам розмірами 31x16 см, що розпочинається там, де плечі мали б переходити у голову – за 7 см від правої та 8 см від лівої бічних граней. Зважаючи на ці особливості, можна стверджувати, що голова, немовби посаджена на плечі.

Ще один ромб розміщується за 0,6 м нижче від верху скульптури і має розміри 5x11 см. Дві його сторони мають довжину – 7 см. Варто відмітити, що два останніх ромби, маючи невеликі розміри, зберігають правильні пропорції, але один із них постає у дещо недовершеному вигляді з незамкненими боковими сторонами.

Асиметричність двох найбільших фігур (верхнього і нижнього ромбів), наводить на думку, що дана антропоморфна плита була розрахована на фронтально-бічне споглядання, отже, могла стояти в півоберта до глядача [7, с. 162-163]. Тильна частина скульптури простежується чітко. Поверхня її більш гладка, але по усій площині помітні сліди обробки каменю [12, с. 99].

На місце знахідки в липні 2010 р. виїжджала археологічна експедиція під керівництвом А. Гуцала. На цей раз на місці знаходження ідола було закладено розкоп розмірами 5x5 м та глибиною до 0,5 м. Також було з'ясовано остаточні розміри ідола, а також і те, що він був закопаний на глибину 1,1 м. Більш вдалим виявився детальний

огляд антропоморфна. Крім технологічних особливостей у роботі майстра, експедицією було виявлено цілий ряд, непомічених досі, зображень, що складаються із ромбічних знаків та кіл. Саме на ці деталі вказують у своїй статті «Ідол із села Пижівка» дослідники В. Гуцал та П. Болтанюк. На погрудді скульптури вони фіксують незавершену ромбовидну фігуру яка має діагональні розміри по горизонталі – 0, 3 м, а по вертикалі – до 0, 4 м, помітна деформованість у бік збільшення лівої сторони. Контури зроблені широкою, до – 2-4 см, борозенкою. Праві сторони довжиною 20 та 28 см прямі і досить чіткі, ліві, відповідно – 18 та 30 см мають нерівні, злегка хвилясті лінії. Верхні контурні лінії, виявились свідомо нез'єднаними. На їхню думку, враховуючи цю особливість дана фігура не може вважатися геометричним ромбом з усіма сакральними навантаженнями, які їй характерні. Скоріш за все, ми маємо справу з ромбічними деталями ритуального одягу, про що свідчить асиметричність зображення та деяка нерівність ліній.

За 4,6 см нижче цієї фігури та за 55 см від верхньої частини скульптури дослідники фіксують дві виїмки, заглиблені на 1,5 см, які знаходяться за 1 см одна від одної. Права дещо витягнута до верху, що надає їй форми овалу з розмірами 5x7 см, ліва – має форму правильного кола діаметром 5 см.

На відстані 92 см від верхньої частини стели з правого боку помітно відносно свіжу горизонтальну лінію довжиною 13 см, скоріш за все, це пошкодження було зроблене нещодавно.

Нижче за 14 см від ромба за розмірами 5x11, вибито виїмку підсерцевидної форми яка заглиблена на 3 см. За 3 см під нею, виділяється незакінчене кільце діаметром – 14 см, верхня половина якого вибрана на глибину до 1 см, а нижня – злегка деформована. Досить цікавим є те що дослідники знаходять (четвертий) ромб, який

вбитий контррельєфом в нижній частині за 1,84 м від її верху та за 18 см від кільця, який скоріше нагадує майже квадрат з довжиною сторін 15x16 см. Помітне незначне збільшення фігури вліво [7, с. 163].

Ромбовидні знаки, але без хреста, виявлено на Писаному камені біля села Верхнього Ясенева Верховинського району. Хрести всередині ромба виявлено на Камені дванадцяти опришків біля присілка Прокеріци села Космача Косівського району Івано-Франківської області. Ромби з хрестами всередині й трикутниками є поширеними елементами гуцульської вишивки, різьби.

Ромби з хрестами є поширеним символом стародавніх культур. На амулетах халафської культури, зображених у вигляді антропоморфних статуєток, нанесено ромби з хрестами всередині. Такий самий символ зображено на головах жінок на мальованому посуді з Хаджилара.

Відомий символ А.Голан звертає увагу на те, що ромбовидні графеми з хрестом були поширені в епоху неоліту, енеоліту, бронзи. Однак у неоліті вони належали богу землі, а в період бронзи – богині землі. У Дагестані, Закавказзі, Росії, – пише він, – зустрічаються зображення тварин чоловічої статі зі знаком ромба біля ніг. В епоху бронзи божества землі вважалися жіночими, а тому ромб, будучи знаком землі, набув значення жіночого символу. Але в епоху неоліту божество землі було чоловічим. У Дагестані відомий із III тис. до н.е. й до XX ст. знак перехрещеного ромба. Це дуже стародавній символ: він існував у різних варіантах ще на самому початку неоліту [13, с. 103]. Аналогічні ромбоподібні петрогліфи виявлено в Румунії (Дітреу), Греції (Пангайон), Македонії (Ліпца). Вони датуються від епохи неоліту до середньовіччя. Румунський дослідник Г. Бако відносить їх до балкано-дунайської групи знаків [6, с. 83].

Отже, дослідження показали що невід'ємним компонентом духовної культури регіону були антропоморфні язичницькі святилища та антропоморфні стели на них. Вони засвідчують про значний розвиток язичництва на лівому березі середньої течії Дністра. Символічні знаки які давні майстри зображували на язичницьких скульптурах, безперечно мали сакральний та магічний характер і засвідчують про передачу давніх традицій, поколінь різних історичних епох.

Список використаних джерел та літератури:

1. Винокур І.С. Давні слов'яни на Дністрі / І.С. Винокур, Б.О. Тимощук. – Ужгород : Карпати, 1977. – 111 с.
2. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен / І.С. Винокур. – Київ : Наукова думка, 1972. – 180 с.
3. Винокур И.С. Новые языческие изваяния на Среднем Днестре / И.С. Винокур // Материалы и исследования по археологии. – 1970. – № 176. – С. 38-40.
4. Винокур И.С. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье / И.С. Винокур, Г.Н. Хотюн // Советская археология. – 1964. – № 4. – С. 210-214.
5. Войнович В.М. Українська міфологія / В.М. Войнович. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
6. Голан А. Мифы и символы / А. Голан. – Москва :Русслит; Иерусалим: Тарбут, 1994. – 375 с.
7. Гуцал В.А. Ідол із села Пижівка / В.А. Гуцал, П.А. Болтанюк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції : [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура] / О.М. Завальнюк (голова), В.І. Войтенко (співголова), Л.В. Баженов (відп. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 161-164.

8. Козак Д.Н. Етнокультурні процеси на теренах українського Подністров'я в першій половині I тис. н. е. / Д.Н. Козак // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2006. – Вип. 9. – С. 211-234.
9. Науковий архів Інституту археології НАН України 1951/96
Брайчевский М.Ю. Отчет о работе Средне-Днестровской экспедиции 1951 г., 44 л.
10. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, Институт Археологии, 1981. – 606 с.
11. Семенчук С.О. Археологічні свідчення про ранньослов'янський язичницький комплекс в с. Іванківці на Середньому Дністрі С.О.
12. Семенчук // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 31-35.
13. Семенчук С.О. Язичницька скульптура з Археологічної карти Ю.Й. Сіцинського в Середньому Подністров'ї / С.О. Семенчук // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвячений 120-тій річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 97-100.
14. Стефанович М. Жолобокподібні заглиблення на скелях Карпат / М. Стефанович // Наукова конференція: Скелі й печери в історії і культурі стародавнього населення України. – Львів, 1995. – 101-106.